

Häxor till lust och leda

Över västra gavelfönstret i Esbo medeltida kyrka finns en valvmålning som föreställer djävulen. Denne räcker på en lång stång ett par skor till en kvinna. Den behornade med svans och klor står på högra sidan om fönstret. Kvinnan i vitt huckle, förkläde och med en stor kniv i bältet på den vänstra. I valven ovanför festar dansande djävlar. På en annan valvmålning hjälper djävulen en kvinna att kärna smör och två så kallade bjäror, trollharar, tömmer sin stulna mjölk i bunkar. I norra valvet ser man djävulen hjälpa en kvinna att tjuvmjölka en ko. Ytterligare bevittnar man färden till Blåkulla. I Finland finns motivet med skorna förutom i Esbo endast i Sjundeå, men har även funnits i Ingå kyrka. Det förekommer i nio kyrkor i Uppland och Västmanland, men i övrigt ej i Sverige. Mästaren bakom några av målningarna torde vara den kände Albertus Pictor.

Teologie doktor Bengt Ingmar Kilström, väl insatt i medeltidskyrkans ikonografi, identifierade 1949 motivet som folksagan om Sko-Ella, kvinnan som överlistade självaste djävulen. Denne hade sedan länge förgäves försökt skapa strid mellan två äkta makar. En dag träffar han på en kvinna som lovar hjälpa honom, mot att få ett par skor, och de slår vad. Hon går först till hustrun och säger, att mannen är otrogen. Men ger rådet, att om hustrun skär bort ett par av hans skäggrån medan han sover, så skall hon återvinna honom. Sedan går hon till mannen och säger, att hustrun är honom otrogen och ämnar skära halsen av honom under sömnen, varför han bör vara vaksam. På natten, när hustrun följer kvinnans råd, är mannen på sin vakt och slår ihjäl hustrun. Gumman har vunnit vadet, men nu har djävulen en sådan skräck för henne, att han överräcker skorna på en lång stång. Sagan är känd på olika håll

i Europa. Kilström daterade de uppländska målningarna, som de nyländska troligen återgår på, till ca 1480 – ca 1515.¹ (Numera anses Esbo kyrka ha byggts på 1480-talet.)

Dateringen av målningarna gör det möjligt att även anknyta motivet till en kulturprocess, som under sen medeltid stod i fullt flor på den europeiska kontinenten: nämligen djävulstron och häxprocesserna. Den skulle snart också komma att nå påvedömet nordligaste utmarker.

Sagan och därmed kunskapen om trollkvinor har levt kvar länge. Berättelser från 1900-talet finns bevarade i uppteckningar från Strömfors och Vörå. Folkdiktningens djävul är i genren mytiska sägner företrädd av inte mindre än 90 varianter, medan häxor, trollkarlar, trollkunniga personer, frimurare och lappgubbar står för 66 varianter. Uppteckningarna är gjorda intill 1920-talet. I en gedigen djupstudie 1991 analyserade Ulrika Wolf-Knuts lokaltraditionen om djävulens väsen ur ett folkloristiskt perspektiv, och fördjupade djävulsbildens komplexitet ytterligare med religionspsykologiska tolkningar.²

Valter W. Forsblom, elev till Kaarle Krohn, hörde jämte Otto Andersson och Gabriel Nikander till Svenska litteratursällskapets första skolade stipendiater med inriktning på de svenska kustbygdernas folkliga kultur. Då han under 1910-talet tecknade upp sjukdomsbesvärjelser i Österbotten, träffade han flera kvinnor som ansågs vara trollkunniga. De demonstrerade och lät honom även fotografera (!) metoderna. En expert var Greta Lisa Åkers (1843–1920), kallad ”trollpackun”, i Lotlax i Vörå, en annan Lovisa Törndal, ”Lurkun”, i Kimo, Oravais. Hennes ”trollpipa” finns kvar. Mina sagesmän på 1960-talet mindes ännu de här kvinnorna. De kunde,

Till vänster:
Djävulen och Sko-
Ella. Medeltida
sagomotiv i Esbo
kyrka. Foto Bo
Lönnqvist.

Till höger: Åkers-
mor i Vörå tillreder
medicin mot troll-
skott, "genomflåji",
som drabbade både
kreatur och män-
niskor. Foto Valter
W. Forsblom 1916.
Svenska Litteratur-
sällskapet i Finland.

mot ersättning i brännvin, "dokta", bota sjukdomar och skåda försvunna ting. Besvärjelser, ramsor och olika "omlagningar" var centrala element i processen.

Mot fonden av den vurm för det ockulta, mytologier, magi och mystik, för häxor och häxsällskap, satanism, new age, Halloween, kropp, hälsa och sjukdom, sexualitet, kvinnoförtryck och manlig makt, som ligger i tiden – styrkt av genusteorier med feminism som agenda – är det inte förvånande om även historiska häxhistorier och vidskepelse ånyo gett stoff till skilda genrer av konstnärligt skapande.

Häxorna på Åland

Ur förra höstens litterära skörd sållas Carina Karlssons roman *Märket* fram. Den är inspirerad av några av de häxprocesser som drevs i Sund på Åland åren 1665–1668 och som ledde till att ett antal kvinnor

halshöggs och brändes på bål.³ Men det är inte någon klassisk historisk roman, även om temat spirar ur dokumentära vittnesmål. Karlsson nöjer sig inte med halvdan "research", vanlig i romansammanhang, för att reda ut kronologiska förlopp, kausala sammanhang, orsak och verkan. Romanens intrig bygger inte schematiskt på de klassiska häxdikotomierna: förnuft – vidskepelse, sanning och lögn, makt och underkastelse, skriftlärard ortodoxi och folketro. Visserligen kan författaren, när kampen mellan världslig, kyrklig och folklig makt fortgår, se symptom på suggestion och masspsykos. Men romanen rör sig på ett mera subtilt plan. Den fångar det mänskliga sinnets bräcklighet, människans tillkortakommanden och utsatthet i ett socialt slutet, skarpt skiktat landssamhälle representerat av kyrkans och rättens män, besuttna bönder och obesuttna. Det är en tid av både materiell och andlig nöd, där livet kan hänga på en sjuk ko, en sädeskärve, en fiskmjärde eller – en tyst kunskap, en insikt i natu-

rens makter. Det är denna som nu blir ett offer för anklagelser om "vidskepelse". Processer som leder till slit och splittring, till förintelse av individer och hela samhällen. Texten är inte bara ett historiskt scenario. Som litterär konst är den tillkommen genom stark inspiration, gripande inlevelse, dramatisk skärpa och ett briljant språk. Den bärs också av de lyriska naturskildringarna, som tillför en oanad kvalitet som jag skall återkomma till i slutet av denna essä.

Vilka perspektiv på den folkliga kulturens värld i förindustriell tid öppnar romanen?

"Häxornas Europa"

Så sammanfattar Bengt Ankarloo och Gustav Henningsen de historiska och antropologiska studierna över häxprocesserna 1400–1700. Henningsen analyserade den omfattande häxhysteri som i början av 1600-talet spreds som en epidemi i de nordliga, baskisktalande provinserna i Spanien. Flera tusen personer, även barn, var inblandade. År 1610 hölls en ståtlig autodafé i Logrono, tills rörelsen 1614 avblåstes som ett utslag av två inkvisitors propagandaverk. Inspirerad av pionjären i mikrohistorisk forskning Carlo Ginzburg, som tolkat häxkulturen som en del av folkliga troskomplex, drog Henningsen upp en viktig skillnad mellan häxtrö – en livsåskådning i vardagen som kan bemästras genom motdrag, och häxhysteri – en massrörelse av psykotisk karaktär, som igångsatts genom indoktrinering av "häxuppspårare" som läst sig till en häxmytologi. Häxtron bevarade en magisk tradition från hednisk tid, häxan var ett "både-och", ett medium med över-

naturlig kraft till både gott och ont. Tron fungerade som en säkerhetsventil och kunde leda till diskriminering av vissa avvikande individer i lokalsamhället. Häxhysterin, däremot, ledde till massförföljelser av alla slags människor och slet sönder samhällen. Henningsen definierade häxförföljelserna som en del av civilisationsprocessen. Han anslöt sig därmed till mentalitetshistorikern Robert Muchembled. Denne ansåg den skriftlösa motkulturens, folkkulturens, undergång i Europa vara en följd av centraliserande maktstrukturer i vilka bekämpningen av häxeriet var ett effektivt vapen i ackulturationen av landsbygden.⁴

Vidskepelsens mantra

Vidskepelse är kungsordet i häxprocesserna. Satan är Herren i folktron. Det ur fornsvenskan kända "vidhskipilse", nämnt i Västgötalagen från slutet av 1200-talet, är besläktat med dialekternas "skepas", bära sig underligt åt. Det är skäl att vid tolkning av fenomenet (icke känd kunskap, övertro, skrock, magiska riter) minnas den ursprungliga innebörden. Det är inte förvånande att reformatorn Olaus Petri redan i lilla sakramentsboken 1528 brännmärker "men eller quinnor som signelse eller annor wijskepelse kunna". Olaus Magnus ägnade i sin *Historia om de nordiska folken (Historia de gentibus septentrionalibus*, "Historia om sjustjärnornas folk", Rom 1555) ett helt kapitel åt vidskepelse och avgudadyrkan, med exempel från Norrbotten och Hälsingland. Johan III och Gustav II Adolf utfärdade påbud om rannsakan.

Åbo Domkapitel hade påtalat vidskepelsen redan på 1400-talet. Biskop Isak Rothovius, i Wittenberg upptänd av luthersk ortodoxi, målade vid universitetets invigning 1640 i detalj upp uttryck för djävulsdyrkan, och Per Brahe tog upp "superstitionen" i konsistoriet. När Boetius Murenus, kyrkoherden i Saltvik, 1637 inledde sitt nästan trettioåriga visitationsarbete i de åländska socknarna, hörde "all widkepelse på åker, engh, watn etc." till de olater som genast borde bortläggas. Domkapitlet gav år 1650 Murenus i uppdrag att se till att prästerna uppspanade "satans tyranni mot den enfaldiga hopen" och utrotade "det gamla afguderit".⁵

Den nitiske Murenus fick under färderna höra

om både inrotade sedvänjor vid årshögtider och livets fester, och märkligare ting såsom bortbytingar, ritt med Odens männer, dekokt på deras hår. Viktiga riter utfördes för boskapslycka, som då Olof Hanson i Vässingsboda i Lemland 1662 botat en utgammal ko genom att kasta eldmörja på en gaffel efter djuret: ”fare nu all olycka ifrån migh och gifwe migh bettere bodskapzlycka”. Besvärjelsen hade han lärt av en kvinna i Stockholm. Flera beskyllningar om ”truldom” mot både kvinnor och män hänsköts till häradstinget. Till de mest spektakulära riterna hörde ”viftandet” med såll, sax och en borste, som två kvinnor i Jomala, Carin i Emkarby och Saara i Skogh, hösten 1639 praktiserat för att ”råka på” vem som hittat Carins borttappade brudgåvor. ”By-sollerskan” Saara fick dock denna gången tillgift genom absolution för kyrkoherden. Sållandet, en form av kiromanti, varigenom ett sädessåll uppspetat på en fårsax jämte en psalmbok, silversked eller ring, vid uppräknandet av namn genom våldsamt rörelse avslöjar den skyldige, är psykologiskt mycket suggestivt.

Protokollen från de åländska processerna åren 1666–1678 är inte okända. Kulturhistorikern, författaren och uppfinnaren Rafael Hertzberg disputerade 1889 på avhandlingen ”Vidskepelsen i Finland på 1600-talet”. Statsarkivarien Reinhold Hausen publicerade de 17 protokollen över rannsakingarna och domarna över ett tiotal kvinnor. Det är dessa processer som inspirerat Carina Karlsson till romanen.⁶

Från Åland kunde Hausen dock belägga trolldomsfall redan tidigare, 1544 till 1664. Det rörde sig om att nå egen vinning genom magiska bruk. Både män och kvinnor anklagades, målen resulterade dock mest i penningböter. Ännu 1671 beskylldes en bonde i Sund för både vidskepelse och signeri, för att han kunnat stämma blod och bota hudutslag, med egen utsago enligt en formel han lärt sig av kyrkoherden Olof i Föglö. Den ”stora processen”, som inleddes 1666 och ledde till dödsdomar, exekution och bränning på bål, vände sig dock uteslutande mot kvinnor.

De folkliga föreställningarna om trolldom avslöjar både praktiska och sinnliga erfarenheter av och förhållningssätt till en värld som kyrkan och den världsliga överheten inte kunde komma till rätta med, inte förstå eller hantera. Den var både

skrämmande och förvirrande. Vad betydde det då folk både medgav och än mera redogjorde för hur de blivit ”bergtagna”, ”anfächtade” av Satan, suttit till bords med honom i Blåkulla, uppvaktats av en ”svartbrokan hund, gnisslande kattungar om fötterna”, blivit bitna av en stor svart karl över bröstet eller hade Satans märke och ”förbundstecken” på kroppen? Var fanns och hurudan var denna värld? Vad var det man inte förstod?

Det magiska och det sataniska

Överhetens ledande begrepp var, som nämnts, ”vidskepelse”. I vidskepelsen ingick dock två olika slag av så kallat övernaturligt. Dels praktiserade allmogen en nedärvd kunskap om hur man genom magiska bruk, i synnerhet vid olika helger, kunde skaffa sig framgång och lycka i de mest skilda göromål och strävanden på vardagsplanet. Det gällde allt från sjukdomsbotande till rik skörd och att upptända kärlek. Vissa individer var mera kunniga i metoderna än andra, de kunde vara ”synska”, manade fram naturens hemligheter, hade undervisats av ”lappfolk”, ”en tysk hustru”, finnar, utomlands eller på stadsresor.

Men – de kunde också bruka sin förmåga till att beskylla och skada andra genom att sätta ont på folk, beröva lyckan. Då hade en gräns överskridits och det andra slaget av vidskepelse trädde i kraft: djävulstron. Nu var det talets marknad, skvallret, spekulationerna, ryktet och anklagelserna satte igång. Det som varit ”normalt”, blev misstänkt, födde oro och tvivel. En orsak måste finnas, han hette Satan och honom kände man ju från både bibel och predikstol. Överheten däremot såg inte någon skillnad mellan magi och djävulstro, allt var trolldom. Under förhör, där Satans verk målades upp av präster och länsmän, styrkt av inkquisitionens doktriner och tortyr, började också lokalsamhällets ärbara människor tvivla på sina sinnen. En hel värld av nedärvd insikt slogs ut. Symptomatiskt nog började också de upplysta tvivla på sig själva, grubbla över detta med ”vidskepelse”. Sist i de åländska processerna följer den svenske majoren Johan Borgenstjernas hemställan 1670 om examinering av gamle klockarens hustru i Lemland, Margreta Mårtinsdotter, som hade ett långt skuldregister, huruvida hon ”förgjort”

hans hustru. Margreta ville dock inte avslöja varken konst, makt eller medel – hon hade ju inte dödat någon. Hon gjorde sig lustig över helvetet, försvarade sina beprövade kreatursmetoder, intet visste hon av något förbund med ”fanen”, ”och meera få J inthet uthaf migh”. Nattvarden ansåg hon sig ha rätt till före hon gick i döden.

Kollektivet eller individen?

Det harmoniserande perspektivet.

Förklaringarna till häxprocesserna exponerar en bred skala av ekonomiska och sociala, ideologiska, politisk-administrativa, religiösa, juridiska och psykologisk-psykiatriska faktorer i en kontext av uppkomst, aktörer och spridning.

För den historiska forskning som söker en startpunkt, klarlägger ett utvecklingsschema och analyserar en kulmination, passar häxeriet mycket väl in i ett klassiskt mönster av kronologi, kontinuitet och kausalitet. Perspektivet – vi kunde kalla det kollektivistiskt – har inriktats på ett massfenomen. Hurudant var samhällets mentala klimat? Orsaker har man sökt i både nationella och lokala samhällskriser: orostider med krig, pest, folkförflyttningar, fysisk och psykisk instabilitet. Då forskningen åter sett häxprocessen som ett ideologiskt, religiöst fenomen, ligger det nära till hands att peka på kyrkans hårdnande grepp om folksjälens genom den ortodoxa protestantismen på 1600-talet. Också det samtida skärpta rättsväsendet och den politiska ämbetsmakten och byråkratin krävde disciplinering av folket. Det andra perspektivet – det individualistiska – vill förstå den enskilda människan, utövaren av vidskepelse som både person och i sin sociala kontext. Vad var häxan som väsen?

Ett dilemma uppstår inom kausalitetsparadigmet. Som anklagad står individen ensam, det är dennes person som granskas, vid behov in på bara skinnet. Historieforskaren har dock ambitionen att presentera en helhetsbild. Kombinationen av de två perspektiven har oftast lett till en harmonisering, med

hänvisningar till tidsperioder och mentalitet som svepande förklaringar. Historikern Carlo Ginzburg, senare känd för sin inträngande studie i en 1500-talsmjölnares tankevärld, ifrågasatte redan 1966 det generella och vaga begreppet ”kollektiv mentalitet”. Det är alltför statistiskt beskrivande, alltför homogenerande. Det beaktar ej olika mentaliteter i olika sociala klasser och grupper. Ginzburg visade genom närmare studium av det religiösa beteendet i ett bondesamhälle i distriktet Friuli i norra Italien, hur olika lösräckta tendenser, krafter som härskar över tid, oavbrutet korsas. Också de individuella och privata reaktionerna är ofta rentav omedvetna. Ginzburg kunde rekonstruera hur en typiskt folklig kult genom inkvisitorernas påtryckningar långsamt förändrades till att slutligen anta det konventionella häxeriets skepnad. Det rör sig alltså om trosskikt lagrade på varandra, rester i vilka element deformerats och utplånats. Ett samhälles homogenitet har, enligt Ginzburgs kritik, setts som utgångspunkten i stället för målet för en tvångsprocess.⁷

Finska historiker som fascinerats av häxprocesserna har traditionellt lutat åt en kollektivistisk förklaring. Den första moderna analysen presenterade Antero Heikkinen i avhandlingen ”Paholaisen liittolaiset” 1969, inspirerad av läraren Pentti Renvalls intresse för 1500-talsmänniskans psyke. Också den svenske psykiatern Bror Gadelius tidiga analys av häxprocesserna var bekant. I Heikkinens tolkning flätas europeisk lärdomshistoria och finsk folklöre samman mot en fond av samhällskriser under hela den förmoderna tiden, 1550–1800-talen. Det kyrkliga och lärda inslaget i trolldomsväsendet är markant. Ur ett material av 710 fall åren 1520–1699, främst från Åland och Österbotten och även från städerna, lyfter han efter hand fram enskilda avvikande män och kvinnor, medlemmar av släkter som ”yrkesmässigt” utövade trolldom genom besvärjelse av hjälpsandar. Trots enskilda exempel är Heikkinens tolkningsmönster kollektivistiskt, det är utvecklingsförloppet hos en massrörelse vi bevittnar.⁸

*Trollpipa som tillhört Lurkun i Oravais. Brages friluftsmuseum, Vasa.
Foto Bo Lönnqvist*

Vilken insikt i en enskild människas trossystem och världsbild kan man få genom analys av hennes tal? Frågan ställs av historikern Jari Eilola 2003 i en avhandling om gränserna för det tillåtna och det förbjudna, såsom dessa definieras i trolldoms- och magifallen i stadssamhällen under senare delen av 1600-talet. Det fördjupade perspektivet öppnar en helt ny syn på fenomenen och ger samtidigt individen en central roll, som både orsak till och objekt för rättegången. Hur blev en människa häxa i andras ögon? Hur byggs talet upp till allmän kunskap och sanning, som sedan genererar ytterligare prat och till slut förföljelse. Analysen avslöjar en gränsszon som blir ett kraftfält där häxeriet som skada, magin som övernaturlig ritual och häxan som aktör driver sitt spel. Processerna i Gävle, Nykarleby och Vasa ca 1650–1700 behandlade 81 fall. Eilola är inspirerad av mentalitetshistoria, med namn som Jacques Le Goff, Carlo Ginzburg, Philippe Ariès, men även av antropologer som Mary Douglas.⁹

Kvinnan och smörkärnan – Förnuftets kamp

Kvinnoinslaget i processerna visar en ökning mot slutet av 1600-talet och man undrar varför? Jari Eilola lyfter fram basfödan, mjölk, öl och bröd, och kvinnans centrala roll som hustru, mor och värdinna i bondehushållet; som garanter för lyckan. När hustrurollen ifrågasattes genom ett avvikande, egenmäktigt beteende undergrävdes hela existensen för lokalsamhället, det gemensamma goda. Den samhällsfarliga varelsen måste elimineras.

Det är symptomatiskt att intresset för häxeri och magi starkt koncentrerades till boskapsskötseln. Kornas liv, ladugården, mjölkhinken och smörkärnan hörde utpräglat till kvinnans revir. Men detta visade drag som inte kunde förklaras. Här krävdes manligt förnuft för att rensa upp: symptom, hypotes, diagnos, experiment och dom – häxan måste bekräftas empiriskt.¹⁰

De rättslärde och teologerna vinnlade sig om en vetenskaplig metod. Man hade inkquisitionens litteratur till hands. Likväl var det något i kvinnans väsen man inte förstod. Det underliga talet i besvärjelserna? Det onda ögat? Vad var sant, vad påhitat, inbillat, drömmar? Hur kunde tingen vara något annat än livlös materia, ”lijf- och wettlöse ting”?

Miniatyr-sarkofag med torkad groda. Amulett ur grav. Åbo domkyrkomuseum. Foto Bo Lönnqvist

Saxen, kniven, sållet, koskällan, smörkärnan, öltunnan, förklädet, skosulor, askan – vardagsting? Hur kunde man flyga genom luften på en kvast? Varför blev kon spak efter första kalvningen om kvinnan satte sin lärftshatt på djurets huvud? Hur kunde en människas ”lijkelse” ses i fähuset samtidigt som hon satt i stugan och rensade fisk?

Än då djuren: huskatten, hunden, grodan, räven, nyckelpigan, myrorna? Till och med enriset – ja, hela naturen – förhäxad? På Göta hovrätt i Jönköping lade de nitiske upp en samling trollföremål, en annan kollektion av maktfyllda ting har idag funnit en fristad på Satakunta museum. Den folkliga kulturen saknade allt förnuft och logik. Magins metoder, dess formler och verktyg kunde inte rymmas inom vetenskapens hus. Den passiva människan, hennes kropp och sinnen angripna av trolldom, var av en rå natur som måste tuktas.¹¹

Askarna och morgonbrisen – den öppna världen

Några lyhört gestaltade naturscenerier i romanen *Märket ger – måhända oväntat* – en insikt i, och vidgar djupet i, den folkliga kulturen på ett plan som det vetenskapliga förnuftet inte kunnat eller velat se: människan i gränslandet. Två symbolmättade passager lyder:

Runt gården växer gamla askar. Askträ är bra till mycket, men de askar som står på gården rör man inte. Det kan betyda döden att hugga ner ett askträd som en förfader planterat. Askarna får stå där de står, som uppväxta ur evigheten, och med sin förmåga att rena blod. Kanske har folket i Skarpansgården det renaste blodet man kan tänka sig, för askarnas skull? Askarna kan berätta när betet räcker för korna också, när det skimrar av grönt i askarna då är det den välsignade tid när betet räcker. Inte en dag för tidigt är det, för vid det laget är det bara damm och stickor kvar i

ladan, hur mycket man än snålat med högvorna. Korna är så svaga att det händer att de lägger sig ner för att dö. (*Märket* s.27)

Morgonbrisen får älvorna över Näsängen att dansa. De har stigit ur diken och gölar i sina svep och slöjor, ljusst gråa som ett dis, gyllene av ljuset som tränger igenom dem. Morgonbrisen bjuder upp, och för dem i en dans genom dalgången, vill skingra dem, få dem att sväva högre och högre mot himlen. Så de gör sina turer, leker med svep och slöjor, tvinnar in sig i varandra, tvinnar lös igen. Sjunger de? Lisbeta kan inte höra dem, men hon vill tro att de sjunger. Kanske sjunger de om kuddorna, dem som sjörået vill ta där de betar på strandängarna vid Inre viken. Jo, för sjörået har sett att Skarpansgården har så feta kuddor, och nog känner hon igen en kudda som mjölkar bra på långt håll. Så dem vill sjörået ha, Lisbetas kuddor. (s.65)

I sin briljanta studie ”Heligt och profant” (1957) har den rumänske religionsantropologen Mircea Eliade beskrivit och analyserat det som Lisbeta begrunder, som en ”kosmisk struktur”. Detta arkaiska kulturskikt har bevarats i de europeiska folkens folklore, trosföreställningar och seder, i deras förhållningssätt till liv och död. Kosmos, världsalltet skapat av gudarna, är något som ”lever och talar”, och människan upplever sig som en del därav, som ett mikrokosmos. Hennes eget liv är inte bara mänskligt, utan på samma gång övermänskligt. Det övermänskliga blir såsom ett gudomligt verk till förebild för den mänskliga existensen. Eliade betecknar den arkaiska människans existens som ”öppen”, den begränsas inte bara till det mänskliga sättet att leva, utan vidgas så att en del av världen lever i människan. Det är inte bara tankar, utan upplevda erfarenheter. ”Genom den kosmiska symboliken får --- ett föremål eller en verksamhet ett ytterligare värde, utan att därmed dess eget omedelbara värde minskas.” En ”för världen öppen” existens är ingen omedveten, i naturen begraven existens. Den sätter den religiösa människan i stånd att lära känna sig själv i det hon lär känna världen. Livet levs på två plan på samma gång: som en mänsklig existens och som en del av det övermänskliga livet, kosmos och gudarnas liv. Eliade antar, vilket redan medeltidens kultur visar, att alla människans organ och fysiologiska proces-

ser, alla vitala processer – sexualitet, föda, arbete, lek, till och med kroppshållning – vid vissa ritualer haft sin religiösa betydelse, sin transcendens. Den nya existensform som det moderna förnuftet i 1600-talets värld representerade, innebar en andlig förlust, även av det sant mänskliga. Kvar stod bara rollen som historiens aktör, befriad och renad från förfädrens vidskepelse, en demystifierad – men samtidigt omänsklig – existens.¹²

BO LÖNNQVIST

Post scriptum. I skrivande stund läser vi att romanen *Märket* sommaren 2021 kommer att uppföras som opera på Åland. Librettot skrivs av Carina Karlsson, regissör är Ida Kronholm, musiken av Karólína Eiríksdóttir, dirigent är Anna-Maria Helsing.

Noter

- 1 Bengt Ingmar Kilström, ”Sko-Ella” – ett folksago- och kyrkomålningsmotiv. *Finskt Museum* 1949. Finska Fornminnesföreningen.
- 2 *Finlands svenska folkdiktning* II Sägner 3. Mytiska sägner, nr 711, nr 66-156, 673-739. Helsingfors 1931; Idem band VII Folktro och trolldom 1. Övernaturliga väsen, Helsingfors 1919; VII:5 Magisk folkmedicin, Helsingfors 1927; Ulrika Wolf-Knuts, *Människan och djävulen. En studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition*. Åbo Akademis förlag, Åbo 1991; *Laboratorium för folk och kultur*, tema Natur och kultur. Bulletin 2/1991. Föreningen Brages sektion för folklivsforskning.
- 3 Carina Karlsson, *Märket*. Schildts & Söderströms 2019.
- 4 Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen (utg.), *Häxornas Europa 1400–1700. Historiska och antropologiska studier*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serie II, Rättshistoriska studier, band 13. Lund. 1987; Gustav Henningsen, *The Witches' Advocate. Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609–1614)* 1980, svensk översättning *Häxornas advokat: historiens största häxprocess*. Tidens förlag, Stockholm 1987; Bo Lönnqvist, *Häxor genom hot och övertalning*, anmälan i *Hufvudstadsbladet* 1.4.1988; Carlo Ginzburg, *Benandanti: ”de goda häxmästarna”*. Symposium, 1991 (1966); Idem, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*. Pantheon, New York 1991; Robert Muchembled, *Kultur des Volks – Kultur der Eliten. Die Geschichte einer erfolgreichen Verdrängung*. Klett-Cotta. Zweite Auflage 1984.
- 5 Boetius Murenus, *Acta Visitatoria 1637–1666*. Utgivna af

Kaarlo Österbladh. Finska Kyrkohistoriska Samfundets Handlingar VI. Borgå 1908.

- 6 Rafael Hertzberg, *Vidskepelsen i Finland på 1600-talet. Bidrag till Finlands kulturhistoria*. Helsingfors 1889; *Ransakningar och domar rörande Trolldomsväsendet på Åland 1666–1678. Bidrag till Finlands historia --- i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinhold Hausen*. Andra delen. Helsingfors 1894–98.
- 7 Benandanti: "De goda häxmästarna", Företal och Postskriptum s.11–20; Idem, Osten och maskarna: En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen. Ordfront 1996.
- 8 Antero Heikkinen, *Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n. 1640–1712). Historiallisia tutkimuksia LXXVIII*. Helsinki 1969; Bror Gadelius, *Tro och öfvertro i gångna tider*. Stockholm 1913, med hänvisning till klassiska studier av Jacob Grimm, Jules Michelet och Viktor Rydberg. Ånyo: *Häxor och häxprocesser*. Bokförlaget Prisma, Stockholm 1986. – Till det kollektivistiska perspektivet ansluter sig också Marko Nenonen i två digra studier: *Noituus, taikuus ja noitavainot Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla 1620–1700. Historiallisia tutkimuksia* 165, Suomalaisen kirjallisuuden seura 1992; Idem: *Noitavainot Euroopassa: Myytin synty; – – Ihmissen pahuus*. Atena Kustannus 2006, 2007.
- 9 Jari Eilola, *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittelyminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa. Bibliotheca Historica* 81, Suomalaisen kirjallisuuden seura Helsinki 2003; Bo Lönnqvist, *On the Borderlines. Ethnologia Scandinavica* 2005. – Nyligen har historikern Marko Lamberg presenterat ett tidigare bekant fall, en finsk häxa i Stockholm, som en individstudie där bl.a. etnicitet ingår i förklaringskontexten. *Noitaäiti. Malin Matsintyttären tarina*. Suomalaisen kirjallisuuden seura 2019.
- 10 Bo Lönnqvist, *Järjen vastakulttuuri – 1600-luvun noitakulttuuri yhteiskunnallisen ruumiin uhkakuvana. Toinen sivilisaatio. Arkielämä, sivilisaatio ja kansankulttuuri Suomessa noin 1500–2000*. Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos. *Tutkimuksia* 36. 2 painos 2000.
- 11 De talrika metoderna för smörlycka upptar hela 20 sidor i *Finlands svenska folkdiktning VII Folketro och trolldom* 3. Människan och djuren. Helsingfors 1952.
- 12 Mircea Eliade, *Heligt och profant. Om det religiösa väsen*. Daidalos 2008 (1957); Bo Lönnqvist, *Dödens ansikte. Tro och sed bland herre och folk*. Scriptum, Vasa 2013. S.181 f.